

KÖZÉP-EURÓPA ÉS A BALKÁN

Amikor Közép-Európáról van szó, mindig felmerül határainak a kérdése. Ezeket még senki sem definiálta pontosan. Rudolf Kučera úgy véli: Közép-Európa a Németország és Oroszország közötti térséget jelenti, vagyis a mai Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia, Svájc, Ausztria képezi Közép-Európát.

Németország sem zárható ki a felsorolásból, már csak a térségre gyakorolt politikai, gazdasági és kulturális hatása miatt sem.

Jugoszlávia felbomlása után Szlovéniát és Horvátországot is Közép-Európa országaihoz sorolhatjuk. Mindkét ország kultúrája, történelme sokkal inkább közép-európai, mint balkáni, bár kétségkívül e két országban a balkáni kultúra is érezteti hatását.

KÖZÉP-EURÓPA A SZÁZADFORDULÓN

A történelem folyamán Közép-Európa népei arra törekedtek, hogy a térséget uralmuk alá vonják. Erre először a Német-római Császárság tett kísérletet, majd a 13. században II. Ottokár cseh uralkodó próbálta kiterjeszteni hatalmát Csehországon kívül Ausztriára és Karantániára.

A 14. században, ha rövid ideig is, de a magyar–lengyel perszonálunióknak volt domináns szerepe, majd Mátyás királynak, aki császári álmokat szöve megszerezte Csehország és Ausztria jelentős részét. 1526 után kialakult a Habsburg Birodalom, amely 4 évszázadon át közép-európai impérium volt.

1867-ben létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia. Így a német mellett a magyar is Közép-Európa domináns nemzetévé vált.

A birodalom rendkívül heterogén összetételű volt. Az 1900-as népszámlálási adatok szerint a 49 millió lakos 23 százaléka volt német, 20%-a magyar, 57%-án pedig kilenc másik nemzet osztozott, melyek közül csak a csehek aránya haladta meg a 10%-ot. Ezek után felmerül a kérdés, mi tartotta össze a birodalmat?

Elsősorban az, hogy az itt élő népek félték az orosz és a német terjeszkedéstől, és úgy vélték, függetlenségüket nem tudnák megvédeni ezekkel az államokkal szemben. A horvátok és a szlovének pedig nem rajongtak egy esetleges jugoszláv államért, de az olasz veszély miatt meg voltak voltak róla győződve, hogy önálló országukat nem tudnák megvédeni.

Hűségükért cserébe azonban ezek a népek bizonyos fokú autonómiát követeltek maguknak.

A gazdasági érdekek is a Monarchia fenntartását tették szükségessé. A 600 ezer négyzetkilométer alapterületű birodalomban minden megvolt, amit mára az Európai Unió országai elértek: a tőke és a munkaerő szabad vándorlása, közös fizetőeszköz, a határsorompó nélküli gazdasági közösség.

A városiasodás is egyre nagyobb méreteket öltött. A világháború előtt Ausztria lakosságának fele, Magyarország egyötöde élt városokban. Az urbanizáció és az iparosodás ellenére a Monarchia agráripari ország volt. Magyarországon a lakosság kétharmada élt mezőgazdaságból.

A leggazdagabbak a nagyburzsoázia képviselői voltak: bankárok, nagyiparosok, nagykereskedők. A nagybirtokos arisztokraták rendelkeztek a termőföld 20–30%-ával. Megőrizték kiváltságos helyzetüket, a Monarchia külügyminiszterei bárók, grófok voltak. Uralmukat a magas vagyoni cenzus biztosította. Magyarországon a lakosság 5 százaléka rendelkezett szavazati joggal. 1907-ben azonban Ausztriában bevezették az általános választójogot. A vagyoni különbségek természetesen az életmódon is tükröződtek. Az államhatalom a vagyonosok oldalán állt, gyakran leszámolt a fizetésemelést követelő munkásokkal.

Az uralkodó tiszteletben tartotta az alkotmányt, bele kellett nyugodnia, hogy a minisztertanácson a miniszterei olykor-olykor leszavazzák.

Konrád György így ír a Monarchiáról:

„Kákánia legnagyobb energiája a kevertségében rejtett. Tizenegy nép megvolt egymással valahogy, csináltak egy közép-európai közös piacot. Az öreg császárt már valahogy megszoktuk, nem nagyon féltünk tőle . . .

. . . A birodalom tulajdonképpen csak Ferenc József által létezhetett, és amikor ő meghalt, akkor a birodalom is meghalt.”

Az első világháború elvesztése a közép-európai birodalom végét jelentette. Az itt élő népek mind az önállóság útjára léptek. Ilyen feltételek mellett a leghalványabb esély sem maradt Friedrich Naumann Mitteleuropa tervének megvalósulására. Ő Közép-Európán Németországot és a tőle keletre és délre levő államokat értette, a balkáni országok kivételével, természetesen német dominanciával.

KÖZÉP-EURÓPA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A felbomlott Monarchia területén kis államok jöttek létre. Ezek kölcsönösen gyűlöltek a másikat, és rettegtek egymástól, s mivel nem lehetett tisztán etnikai országokat létrehozni, gyűlöltek saját kisebbségeiket is.

Franciaország, hogy gátat vessen Németország keleti terjeszkedésének, kisanant néven egy közép-európai-balkáni szövetséget hozott létre. Ennek Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia voltak a tagjai. A szövetség célja többek között az volt, hogy meggátolja a Habsburg restaurációt.

A kisananton belül sem volt azonban teljes az egyetértés. Hitler hatalomra jutása után a térség valamennyi országa egyre inkább felsorakozott a Harmadik Birodalom mögé. Egyedüli kivétel Csehszlovákia volt. A csehek kitarítottak a franciák és az angolok mellett, 1938-ban Münchenben meg is kapták érte a „jutalmukat”. S amikor a német csapatok bevonultak Csehszlovákiába, a kisanant országai közömbösek maradtak sorsa iránt.

Magyarország a két világháború között a revízió bűvöletében élt. A trianoni békeszerződés kétségkívül igazságtalan volt, ezt ma már angol és francia történészek is belátják. Magyarországon a '20-as és a '30-as években minden valamirevaló politikusnak foglalkoznia kellett az elvesztett területek visszaszerzésével. Két áramlat létezett: a radikálisok a „mindent vissza” álláspontot képviselték, a mérsékeltőbbek pedig csak a határ menti magyarlakta területeket szerették volna visszaszerezni.

Horthy számára igen hamar világossá vált, hogy a revíziót csak Németország segítségével érheti el. S ezt az első, majd a második bécsi döntés is alá támasztotta.

Eközben Hitler politikai manőverekkel, gazdasági szerződésekkel létrehozott egy birodalmat, mely magában foglalta Közép-Európát és a Balkánt is. A második világháború kezdetén csak Lengyelország, Jugoszlávia, Törökország és Görögország volt valamennyire független. Törökország kivételével azonban hamarosan ezek az országok is a Harmadik Birodalom részeivé váltak. A háborúban minden közép-európai állam német megszállás alá került, és a háború után se nyerték vissza szabadságukat: a németeket a szovjetek váltották fel.

KÖZÉP-EURÓPA A VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A szovjetek nem vesztegették az idejüket. Néhány év alatt minden megszállt országban egypártrendszer vezetett be, s az országok vezetését nekik tetsző, megbízható politikusokra bízták. Európa menthetetlenül két táborra szakadt, e kettéosztottság fő jelképe a berlini fal volt.

1949-ben megalakult a NATO. Válaszként a szovjetek 1955-ben létrehozták a Varsói Szerződést, melynek Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és Románia voltak a tagjai. Európa keleti és nyugati fele a hidegháború következtében mind távolabbra került egymástól. Ebben a helyzetben Közép-Európa ügye reménytelennek látszott.

A közép-európaiak azonban nem nyugodtak bele a helyzetükbe: felkeléseket szerveztek a szovjetek ellen. Ilyen volt az '53-as berlini munkáslázadás, az '56-os magyarországi forradalom, az 1968-as „prágai tavasz”. Ezek mind sikertelenül végződtek, a szovjet katonai túlerő leverte őket. A felkelések leverésének oka volt az is, hogy a nyugati országok nem támogatták a megmozdulásokat. 1956-ban például Anglia és Franciaország a szovjet intervencióval egyidőben Izrael oldalán belekeveredett egy Egyiptom elleni háborúba.

Közép-Európa szellemét a Nyugat-Európába menekült közép-európai értelmiségiek tartották fenn. Eközben egyre nehezebbé válik a kapcsolattartás Kelet- és Nyugat-Európa között, szinte lehetetlenné válik a kulturális párbeszéd is.

Milan Kundera úgy véli, Kelet-Európa elrabolta Közép-Európát a Nyugattól. Ezt a közép-európai kultúra tragédiájának tekinti. Bírálja a keleti orosz kultúrát, de nem azzal van a baj, hanem azzal, hogy a kelet-európai kultúra el akarja tüntetni a közép-európai kultúra sajátosságait.

A '80-as évek közepén Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon létrejön egy disszidens értelmiségi kör, melynek tagjai nem emigrálnak külföldre, hanem otthon, a közép-európai gondolat fenntartásával próbálnak meg részt útni a vasfüggönyön. Ezt az ügyet szolgálta például Konrád György 1985-ben írt Van-e még álom Közép-Európáról? című tanulmánya is.

Bár ez idő tájt a Szovjetunió fokozatosan nyit a Nyugat felé – leszerelési egyezményeket kötnek –, szétesését még senki nem látja előre.

A kelet-európai eszme ekkor nincs jelen széles körben. A Nyugatra emigrált vagy disszidens íróknak nem volt kapcsolatuk az olvasókkal.

Értelmiségi körökben viszont Közép-Európa egyre népszerűbb. 1958 után lehetőség nyílik értelmiségi tanácskozásokra, a Nyugat támogatja a független kiadókat, írókat.

1989-ig erősen él a Közép-Európa-tudat. Majd bekövetkeznek a vérontás nélküli rendszerváltások, a berlini fal ledöntése, a két Németország egyesülése, a prágai bársonyos forradalom, a magyarországi szabad, többpárti választások.

1989 után az önállóságukat visszanyert országok megfeledeztek Közép-Európáról, a berlini fal és a vasfüggöny megszűnte után már nincs szükségük rá. Nem látták be a közép-európai eszme indokoltságát, és visszaestek a két világháború közt már egyszer kipróbált nacionalizmusukba, a nemzetállameszme építésébe, pedig mint az 1920-as, úgy az 1990-es években sem lehetett tiszta nemzetállamokat létrehozni. Hisz minden közép-európai országban éltek kisebbségek, és nincs olyan közép-európai nemzet, melynek tagjai ne éltek volna az anyaországon kívül. Minden országban a populista nacionalizmus legfőbb ellensége a kisebbség, tőle félti nemzeti kultúráját, történelmét. S mivel a populista nacionalista vezetők csak nemzetállamokban tudnak gondolkodni, irtóznak mindenféle regionális szövetségtől, Közép-Európától, vagy az Európai Uniótól.

Nem véletlen, hogy a Visegrádi Négyek közötti viszony is akkor romlott meg, mikor egyik-másik ország politikusai nemzeti húrokat pendítettek meg.

A kisebbségnek viszont érdeke Közép-Európa fenntartása. Ez számára menedéket nyújt a populista nacionalizmus támadásával szemben.

A BALKÁN

A Balkánról általában negatív dolgok jutnak az eszünkbe. Pedig nem feltétlenül kell így lennie, hisz az ókori görögök – Platón, Arisztotelész – is a Balkán-félszigeten éltek, kultúrájuk örök érvényű.

A Balkánhoz fűződő negatív melléközge a 20. század elején alakult ki: a vad és pusztító Balkán-háborúk miatt, melyektől a jó izlésű európaiak rendkívül viszolyogtak. Ehhez még hozzájárult az is, hogy a Balkánon – Szarajevóban – ölték meg Ferenc Ferdinándot, ami kiváltotta az első világháborút.

Az itt élők szinte állandóan háborúztak, hol a törökökkel, hol egymással, s ha külpolitikai téren béke is honolt a félszigeten, akkor is találtak ürügyet egy kis csetepatéra, jobb híján megölték az uralkodóikat.

A Balkán történelmét nem lehet teljesen elválasztani Közép-Európa történelmétől, s ez különösen igaz a 20. századra.

Bár a Balkán-félszigetnek Közép-Európától eltérően földrajzilag definiált határai vannak, a negatív jelentés miatt a „balkáni” megnevezés nehezen válalható az ittenieknek. Ezért általában, mikor megkérdezik őket, kiket tartanak balkániaknak – a tőlük keletre vagy délre lévőkre mutogatnak. A szerbek számára a Balkán Albániát jelenti, a horvátok ugyanígy vannak a szerbekkel.

Bár Horvátország Közép-Európához tartozik, a szlovének mégis a balkáni nemzetek közé sorolják a horvátokat, sőt az osztrákok számára a Balkán-félsziget Szlovénia határainál kezdődik, de olykor-olykor a bajorokat is balkáni jelzővel illetik a tőlük északabbra élő németek.

A BALKÁN A 20. SZÁZADIG

A Balkán kezdetben fontos szerepet töltött be Európa történelmében. E félsziget volt az antik görög kultúra bölcsője, később a római birodalom részévé vált. Majd a bizánci birodalom egyre fontosabb alkotóeleme lett, sőt a 12. századtól maga volt a birodalom.

1453-tól, Konstantinápoly elesésétől, egyre kevesebb hír érkezik a Balkánról Nyugat-Európába. A 15. század végére a törökök meghódították a félszigetet, s Nyugaton a Balkánt az oszmán birodalom részének tekintették, és fokozatosan megfedkeztek az itt élő népekről.

A 15–16. században a Balkánnal, pontosabban a törökökkel a velenceiek tartották a kapcsolatot. Számukra létérdek volt, hogy Isztambulban és más nagyobb városokban minél jobb kereskedelmi szerződést kössenek. A 16. századtól a félsziget útvonalait egyre több német diplomata és kereskedő járja, akik különféle diplomáciai és gazdasági feladatokat végeztek Isztambulban.

A 18. században megkezdődik a törökök lassú kiszorítása a Balkánról. E század második felében megjelennek az angol és francia utazók is. Ebben az időben különös szimpátia nyilvánul meg a görögök iránt. Ezt főleg antik kultúrájuknak köszönhetik, bár amikor a nyugati utazók összehasonlítják a 18–19. századi görögöket az ókoriakkal, kiábrándulnak belőlük.

A 17–18. században a külföldiek már annyira ismerik az itt élő népeket, hogy különbséget tudnak tenni a szláv és a nem szláv keresztények, de a szláv népek között is. A balkáni férfiakat általában lusta vadembereknek írják le, kiemelik a nők szépségét és szorgalmukat, munkabírástukat.

Oroszország a 19. században válik igazán veszélyessé a törökök számára. Az orosz utazók a bolgárokat tartották a legérdekesebbnek. A nyugatiak a görögökben vélték felfedezni civilizációjuk forrását, az oroszok pedig úgy gondolták, hogy a bolgárok „felfedezésével” megtalálták a szláv kultúra gyökereit.

Mikor 1821-ben kirobbant a görög felkelés, egész Európából érkeztek önkéntesek a görögök megsegítésére. A legtöbben Angliából jöttek, de az önkéntesek között érdekes mód sok volt az amerikai is.

Az amerikai követséget 1831-ben nyitották meg Isztambulban. A 19. században az amerikai politika arra törekedett, hogy megvédje az oszmán birodalom területén élő polgárainak érdekét.

A görög függetlenség kivívása után egyre sürgetőbbé vált a keleti kérdés megoldása. Az angol és a francia diplomácia arra törekedett, hogy fenntartsa az oszmán birodalmat. E politika logikus következménye volt, hogy a krími háborúban segítséget nyújtottak a törököknek. Majd szintén e politikát követve 1878-ban a berlini kongresszuson az európai hatalmak, Oroszország sikereitől megrémülve, revízió alá vették a San Stefanó-i békeszerződést. Az óriásira duzzadt Bulgáriától – melyet mindenki Oroszország bábállamának tekintett – nagy területeket vettek el. Más kérdés, hogy ezzel el is vetették az elkövetkező évtizedeket meghatározó szerb–bolgár ellenségeskedés magvát.

A BALKÁN A SZÁZADFORDULÓN

A századfordulón a Balkánon hat szuverén ország létezett. A legnagyobb területtel az oszmán birodalom, a legkisebbel Montenegró rendelkezett, független volt továbbá Szerbia, Románia, Bulgária és Görögország is.

Szerbiában 1903. június 10-én katonai puccsot hajtottak végre. Huszonnyolc tiszt behatolt a királyi palotába, és meggyilkolták (Obrenović) Sándor királyt és feleségét. A trónra (Karadordević) Péter került. A dinasztiaaváltás egyben a politika megváltozását is jelentette. Péter szakított előde Monarchia-barát politikájával, és Oroszország felé fordult, melynek így megnőtt a befolyása a Balkánon.

A határokkal mindegyik ország elégedetlen volt. S ez már előre is vetítette a leendő Balkán-háborúkat. Mindegyik ország fő célja Macedónia megszerzése volt.

Az oszmán birodalom egyre nagyobb válságba süllyedt. II. Abdulhamid szultán felhántorgatta a Nyugatnak, hogy nem támogatta az oroszokkal vívott harcában. 1908-ban az „ifjútörökök” megdöntötték hatalmát, és az alkotmányosság visszaállításával próbálták megállítani a birodalom további bomlását.

A Balkán lakossága a 19. század második felében jelentősen megnőtt. A népsűrűség 1850 és 1900 között megduplázódott. Mivel az ipar fejletlen volt, nem tudta felszívni a fölös agrárnépességet. Ekkor vált jelentőssé az Amerikába vándorlás.

Bár az ipar fejlődését az állam is igyekezett támogatni, a balkáni országok paraszti társadalmak maradtak. Szerbiában például a lakosság 85%-a élt földművelésből.

A térség államaiban patriarchális családi viszonyok uralkodtak. A férj szava döntő, hatalma korlátlan volt. Csak a fiúutódnak örültek, hisz az egy új fegyverforgatót jelentett, s továbbvitte a család nevét. A feleség feladata a házimunka, a gyerekek nevelése, állatok etetése volt. Ezenkívül részt kellett vállalnia a földművelésből is.

A századfordulón a lakosság nagy része írástudatlan volt. Szerbiában a hat éven felüliek 80%-a, Bulgáriában 72%-a, Görögországban 61%-a, Bosznia-Hercegovinában 88%-a volt analfabéta.

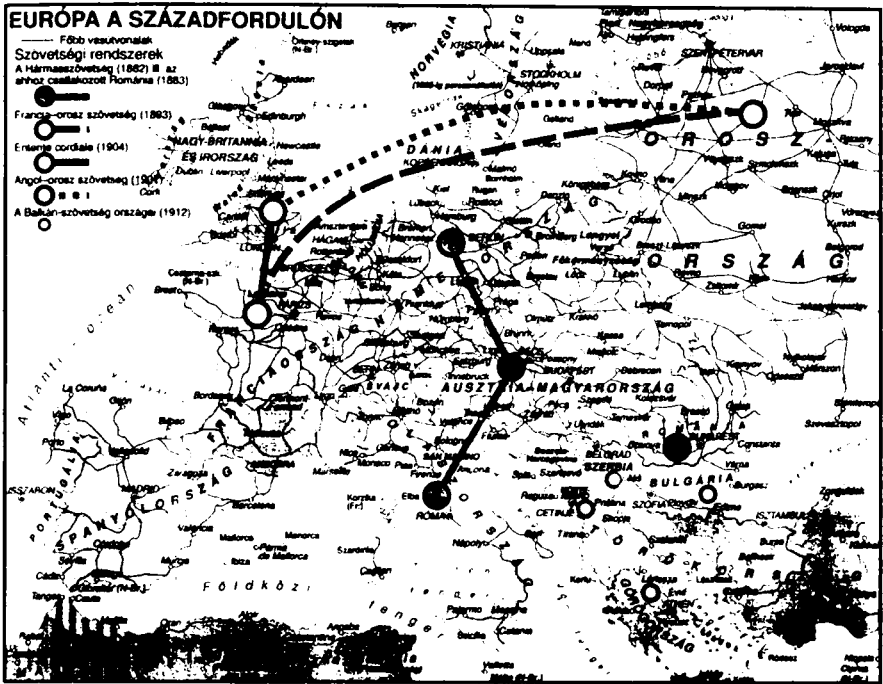
A BALKÁN A 20. SZÁZADBAN

A Balkánon 1912-től 1918-ig szinte megállás nélkül háború folyt, pontosabban 3 háború követte egymást: az első és a második Balkán-háború és az első világháború. A Balkán-háborúk olyan kegyetlenek, durvák voltak, hogy méltán váltották ki a Nyugat ellenszenvét. E háborúk előtt sem volt dicsőség balkáninak lenni, de ezután még annyira sem.

A háborúk következtében létrejött a független Albánia, majd az első világháború után megalakult Jugoszlávia. Törökország szinte teljesen kiszorult a Balkánról.

Már a 19. század utolsó évtizedeiben, de főleg 1912–22 között több mint egymillió muszlim hagyta el a félszigetet, ugyanakkor jelentős volt a Kis-Ázsiából és Isztambulból elmenekült görögök száma is.

A két világháború között a balkáni országok is belekeveredtek a nacionalista őrületbe. Ezekben az országokban – Magyarországtól és Lengyelországtól

eltérően – a burzsoázia vezette, irányította a nacionalista politikát. Bár mindegyik ország nemzetállamot szeretett volna kialakítani, egyik sem volt az. Még Albánia volt leginkább homogén, de Jugoszláviában, Romániában és Bulgáriában jelentős számú kisebbség élt.

Jugoszlávia és Románia tagjai voltak a kisantantnak. Fő céljuk a Habsburgok visszatérésének, valamint Bulgária revíziós törekvéseinek a megakadályozása volt. Bár Jugoszlávia létrejöttét, Románia pedig területének gyarapodását köszönhetette a nyugati hatalmaknak, a '30-as évek második felétől kezdve egyre inkább Németország felé fordultak. Románia és Bulgária a második világháborúban Németország csatlósáivá váltak, Jugoszláviában pedig a népharag előzte a németekkel szembeni lepaktáló kormányt. Ez az ország megszállását, majd a partizánháborút vonta maga után.

Mussolini Albánia megszállása után sikertelenül próbálta elfoglalni Görögországot, ez csak német segítséggel sikerült 1941 tavaszán. Így ez év áprilisában az egész Balkán Németország hatalma alá került.

A második világháború után a Balkán, Európához hasonlóan, kettéosztottá vált. Görögország és Törökország a NATO, míg Albánia, Bulgária és Románia a Varsói Szerződés tagjai lettek. Jugoszlávia Tito vezetésével a semlegességet választotta.

Nyugaton ekkor egy időre meg is szűnt az ellenszenv a Balkán, a balkániak iránt, hisz Törökország és Görögország fontos szövetségesek voltak a Szovjetunióval szemben, nem beszélve Titóról, akinek korántsem volt felhőtlen a viszonya Sztálinnal.

A Balkán a '90-es években tűnt fel ismét negatív színben, a háborúk és Milošević rezsimje miatt, akit bukásáig Európa utolsó diktátorának tartottak. Jellemző volt a háborúk megítélése is. Nyugaton balkáni háborúról beszéltek, ezzel szemben a balkániak jugoszláv polgárháborúról. E háborúk következtében Jugoszlávia szétesett.

Horvátország és Szlovénia függetlenségük kivívása után utolérték, sőt Szlovénia el is hagyta a közép-európai államok életszínvonalát, s Szlovénia – Magyarországgal, Csehországgal és Lengyelországgal együtt – jó eséllyel pályázik arra, hogy 2004-ben felvételt nyerjen az Európai Unióba.

KÖZÉP-EURÓPA ÉS A BALKÁN JÖVŐJE

Végezetül néhány szót írnék a jövőről, bár ez csak találgatás, biztosat senki sem tud mondani előre. Mégis valószínűnek látszik, hogy 2004 után a fent említett országokat néhány éven belül követni fogja az Unióban Románia, Szlovákia, Horvátország és Bulgária, majd a távolabbi jövőben Szerbia–Montenegró és Bosznia–Hercegovina is.

Kérdés, hogy az Unión belül a Visegrádi Négyek mennyire fogják fenntartani a kapcsolatot egymással, s hogy előzőleg milyen mértékben segítik egymás felvételét.

Sok függ majd attól is, hogy milyen lesz Európa a jövőben. Vajon független államok laza konföderációja lesz-e, vagy pedig az Amerikai Egyesült Államok mintájára megalakítják az Európai Egyesült Államokat.

IRODALOM

Maria Todorova: Imaginarni Balkan, Biblioteka 20. veka, Beograd, 1999

Konrád György: Van-e még álom Közép-Európáról? – Európa köldökén, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990

Sokcsevits Dénes, Szilágyi Imre, Szilágyi Károly: Déli szomszédaink története, Bereményi Könyvkiadó, Budapest

Akadémiai Kislexikon I–II., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990

Rudolf Kučera: Fejezetek Közép-Európa történelméből, Közép-Európai Kulturális és Politikai Intézet, Prága 1992

A Balkán a századfordulón – História folyóirat, 2000/9–10.

Az Osztrák–Magyar Monarchia – História folyóirat, 2000/9–10.

Melléklet

Európa a századfordulón – História folyóirat, 2000/9–10.